

ІСТОРІЯ

народного
господарства
та
економічної
думки

УКРАЇНИ

ВИПУСК

37-38

2005

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
37 – 38**

Київ – 2005

Історія народного господарства та економічної думки України.
Зб. наук. праць. — Випуск 37 – 38. — Київ, 2005. — 368 с. — (Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

Випуск 37-38 всеукраїнського історико-економічного збірника продовжує серію видань, започатковану 1965 р. Зібрані у книзі статті органічно вливаються в основні розділи щорічника (історія економічних реформ, історія народного господарства, історія економічної думки). Публікується чергова добірка статей, присвячених творчості видатних вчених-економістів минулого і сучасності. Вперше в Україні перевидається стаття М. І. Тугана-Барановського — «Народное хозяйство [России в 1913 г.]».

Выпуск 37-38 всеукраинского историко-экономического сборника продолжает серию изданий, основанную в 1965 г. Собранные в книге статьи органически вливаются в основные разделы ежегодника (история экономических реформ, история народного хозяйства, история экономической мысли). Публикуется очередная подборка статей, посвященных творчеству выдающихся ученых-экономистов прошлого и настоящего. Впервые в Украине переиздается статья М. И. Тугана-Барановского — «Народное хозяйство [России в 1913 г.]».

Редакційна колегія :

Т. І. Дерев'янкін (відповідальний редактор), С. О. Біла, В. Г. Бодров, Л. П. Горкіна, В. І. Гринчуцький (заст. відповідального редактора), Л. Я. Корнійчук, В. В. Лантух, П. М. Леоненко, В. М. Трегобчук, Р. Д. Толстов (відповідальний секретар).

Рецензенти :

В. Д. Базилевич, Д. П. Богиня, Б. Й. Пасхавер.

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22 травня 1997 р. (№ 1а /5) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено у «Перелік № 1 наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт» (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. — 1997. — № 2. — С. 81).

Затверджено до друку вченою радою
Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Адреса редколегії: 01011. Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26
Телефон 280-84-07
<http://news.te.ua/papers/econh>

10. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності) : Навч. посіб. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.
11. Злупко С. Енциклопедія української кооперації // Персоналії і теорії екон. думки. — Львів : Євросвіт, 2002. — С. 364.
12. Злупко С. М. Іван Франко – економіст. — Львів : МП «Слово», 1992. — 208 с.
13. Качор А. Денис Коренець. — Вінніпег : вид. Кооп. громади, 1955. — 221 с.
14. Качор А. Євген Храпливий. — Вінніпег : УВАН, 1980. — 169 с.
15. Качор А. Муж ідеї і праці. — Вінніпег, Торонто, Клівленд : вид. Братства маслосоюзників у США та Канаді, 1974. — 140 с.
16. Коберський К. Буквар кооперації. — Львів, 1939. — 139 с.
17. Мудрик А. Кооперативний катехизм. — Львів : вид. «Маслосоюзу», 1939. — 125 с.
18. Нестерович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні. 1920-1945. — Торонто-Чикаго : вид. Клубу укр. професіоналістів і підприємців, 1977. — 342 с.
19. Олесевич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність : Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939). — К. : Наук. думка, 1974. — 167 с.
20. Панченко П. Короткий погляд на минуле й сучасне західноукраїнської кооперації // Ювілейний альманах «Центросоюзу». В 30-ти ліття / Ред. М. Творидло. — Львів : вид. «Центросоюзу», 1931. — С. 98-119.
21. Франко І. Банк крайовий // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Наукові праці. Томи 44-47. — Т. 44. — Кн. 1 : Економічні праці (1878-1887) / Ред. тому Т. І. Дерев'янкін, А. Л. Перковський. — К. : Наук. думка, 1984. — С. 163-180.
22. Франко І. Я. Економічна підвалина // Там само. — С. 412-416.
23. Франко І. Я. Проект 200 000 позички Бродам // Там само. — С. 283-285.
24. Франко І. Я. Реорганізація банку крайового // Там само. — С. 273-280.
25. Чайковський В. Ф. Сільськогосподарська кооперація в Західній Україні (1920-1939 рр.) : Автореф. дис. ... канд. екон. наук. — Тернопіль, 1995. — 24 с.
26. Шимонович І. Галичина : Економічно-статистична розвідка. — Харків : Держвидав України, 1928. — 238 с.

С. П. Кучин

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ : деякі аспекти життя та творчості

У статті на основі ретельно зібраних і узагальнених фактичних даних розкривається ряд важливих аспектів життя та творчості видатного вченого-економіста М. Тугана-Барановського. Підкреслюється, що глибоке вивчення наукової спадщини великого вченого за сучасних умов може сприяти пошуку правильних відповідей на деякі гострі питання, що постали перед українською економікою на рубежі ХХ-ХХІ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. були поворотним етапом в економічному розвитку Російської імперії (до складу якої входила

© С. П. Кучин, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

Україна). Складні економічні процеси, що відбувалися в цей період, знаходили далеко не однозначне відбиття в працях учених-економістів країни. І, як показав час, одним з найвидатніших серед них був М. І. Туган-Барановський – «найкращий слов'янський економіст» (як назвав його Й. А. Шумпетер) [11, с. 80]. «Він став, – за словами М. Д. Кондратьєва, – не тільки в рівень з епохою, не тільки в рівень з науково-економічною думкою передових країн, але він сприяв прогресу її, і в силу цього він більше ніж будь-хто сприяв тому, щоб поставити російську економічну науку в ряд з європейською» [29, с. 4].

М. І. Туган-Барановський першим у тогочасному світі створив учення про циклічність економічної динаміки. Аналізуючи соціально-економічні закони, М. Туган-Барановський враховував психологічні, етичні та навіть фізіологічні фактори, що не сприймалося представниками суто марксистського вчення. Його концепції стали підґрунтям для нових ідей економістів Європи, а також розробленої Дж. М. Кейнсом теорії прогнозування ринкової кон'юнктури та проведення ефективної економічної політики. Дж. М. Кейнс назвав М. Тугана-Барановського першим та найоригінальнішим автором тієї наукової школи, котрій сам Кейнс «сильно симпатизував» [2, с. 58]. Як твердив Ж. Лескюр, М. Туган-Барановський мав свою школу навіть у Німеччині [33, с. 78].

Нині М. І. Тугана-Барановського називають у Росії видатним російським ученим, а в Україні – видатним українським ученим. У зв'язку з цим незаперечною істиною очевидно є те, що вчений надзвичайно багато сил та часу віддав розвиткові економічної думки як у Росії, так і в Україні. Тому не можна однозначно назвати М. Тугана-Барановського тільки російським, або тільки українським ученим. Як і не можна переоцінити його вклад у розвиток економічної науки цих держав.

Народився М. І. Туган-Барановський 21 січня 1865 р. (за власним свідченням) у селі Солонім (Соляниківка) Куп'янського повіту Харківської губернії в заможній дворянській сім'ї [10, с. 3]. Батько М. Тугана-Барановського був військовим, татариним за походженням (Іван Якович Туган-Мірза-Барановський). Мати – Ганна Станіславівна Шабельська – українка, з сім'ї стародавнього князівського роду Монвіж-Монтвід. Свою гімназичну освіту М. Туган-Барановський розпочав у Другій Московській гімназії, продовжив у Першій Київській і закінчив у Другій Харківській гімназії [11, с. 80]. У 1884 р. юнак вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Між тим щодо природознавчих наук, то зазначав, що не має необхідного терпіння та здібності «до вивчення деталей будови молюсків, хробаків, тичинок та маточок» [16, с. 282]. Водночас він продовжує поглиблено вивчати суспільні науки, зокрема, виявляє інтерес до праць І. Канта. На той час курс політичної економії в Харківському університеті викладали такі професори, як М. Олексієнко, І. Сокальський, Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер, які, поряд з основами класичної школи політичної економії, німецької історичної школи, вводили

до своїх курсів і основні засади економічної теорії марксизму [10, с. 80]. Значний вплив на студента М. Тугана-Барановського мали також погляди представників маржиналістської школи в різних країнах: К. Менгера, У. Джевонса, Л. Вальраса, Ф. Візера, Є. Бьом-Баверка, В. Парето [20, с. 134]. За новим університетським статутом посилюється адміністративний тиск на викладачів і студентство. Серед студентів відбуваються арешти, які не минули і М. Тугана-Барановського. Проте у 1888 р. він закінчив (екстерном) фізико-математичний факультет (здобувши ступінь кандидата наук), а в 1890 р. – юридичний факультет Харківського університету.

Праця «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» була подана М. Туганом-Барановським (який на той час (з 1893 р.) працював у департаменті торгівлі й мануфактур міністерства фінансів столоначальником) на захист як магістерська дисертація до Московського університету. За неї в 1894 р. йому присуджено ступінь магістра. 14 січня 1895 р. учений був зарахований на посаду приват-доцента Петербурзького університету, в стінах якого розпочалася його блискуча викладацька діяльність [5, с. 110]. У 1898 р. М. Туган-Барановський подав до Московського університету працю «Русская фабрика в прошлом и настоящем» на захист як докторську дисертацію і успішно захистив її.

У 90-х роках ХІХ ст. М. Туган-Барановський відомий як досить небезпечний марксист, поширювач соціалістичних ідей, громадський діяч. Саме через це після захисту докторської дисертації вчений не одержав професорської посади. У 1899 р. М. Туган-Барановський «за політичну неблагонадійність» був усунутий від викладацької роботи взагалі [27, стп. 490].

До того ж у 1900 р. ще додалася трагічна смерть дружини М. Тугана-Барановського – Л. Давидової (вона була гімназичною подругою Н. Крупської) [19, с. 3]. З Л. Давидовою М. Туган-Барановський познайомився під час своєї співпраці з редакцією очолюваного нею журналу «Мир Божий». Вони одружилися у 1896 р. (Л. К. Туган-Барановська (1869-1900) письменниця, дочка відомого віолончеліста та композитора К. Ю. Давидова (1838-1889), професора та директора (до 1887 р.) Санкт-Петербурзької консерваторії та О. А. Давидової, що видавала журнал «Мир Божий»). Доля зводить М. І. Тугана-Барановського з родиною Ульянових. О. Ульянов і М. Туган-Барановський були ровесниками. Одна зі студентських демонстрацій, присвячена 25-річчю з дня смерті М. Добролюбова, відіграла поворотну роль у долі М. Тугана-Барановського. Демонстрацію розігнали, заарештувавши при цьому 150 чоловік, а найактивніших вислали з Петербурга. Серед них був і М. Туган-Барановський [19, с. 3]. Як зауважує К. Воблий, за неперевіреними чутками, саме виступ студентської молоді в Петербурзі біля Казанського собору став приводом для висилки М. Тугана-

Барановського [5, с. 109]. Навесні 1901 р. його було вислано до Полтавської губернії.

М. Туган-Барановський мешкає у селі Пізники Лохвицького повіту в своїх друзів Русинових і в 1902 р. одружується з О. Русиновою [15, с. 191]. У тому ж році в них народжується син – Михайло Михайлович Туган-Барановський, який згодом робив спроби продовжити кар'єру економіста в Росії. За свідченням О. Мицюка, в 1905 р. М. Туган-Барановський звернувся до Полтавського губернського земського зібрання з пропозицією про встановлення першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку в Полтаві та розпочав збирання коштів для цієї мети, яку в майбутньому і було реалізовано [11, с. 83]. У той час з ініціативи С. Ю. Вітте створювалися комітети для обміркування потреб сільськогосподарської промисловості. М. Туган-Барановський бере активну участь у роботі товариства взаємодопомоги вчителів Лохвиччини, у лохвицькому сільськогосподарському товаристві, у повітовому та губернському земствах. Погляди П. А. Столипіна з питань розвитку сільського господарства на основі власності селян на землю поділяв і М. Туган-Барановський [23, с. 35]. У цьому зв'язку він зосереджує свою увагу на соціально-економічних і культурних потребах українського селянства. У 1903 р. у журналі «Мир Божий» учений публікує статтю «Земский учитель в Лохвицком уезде (Письмо из Лохвицы)», а також готує записку стосовно державної організації переселенської справи в Україні. У той же час він знову звертається до поглибленого переосмислення проблем філософії, соціології, права, до праць І. Канта і неокантіанців, представників російської соціологічної школи, пише передмову до російського перекладу книги В. Зомбарта «Организация труда и трудящиеся» (СПб., 1901). Про широке коло його наукових інтересів у ці роки, як зазначає Л. Горкіна, свідчать такі публікації, як: «Что такое общественный класс?», «Борьба классов как главнейшее содержание истории», «Психические факторы общественного развития» («Мир Божий», 1904), «Крушение капиталистического строя как научная проблема» («Новый путь», 1904) [11, с. 83].

У 1905 р. заборону для М. І. Тугана-Барановського на викладацьку діяльність було знято. Він повертається до Петербурзького університету на посаду приват-доцента. У 1908 р. учений входить до керівництва Комітету про сільські та позичково-ощадні товариства [11, с. 84].

Під час російської революції 1905-1907 рр. М. Туган-Барановський вступає до партії кадетів. У Державній думі була сформована Українська громада, яка видавала «Украинский вестник», редактором якого був М. Славинський, а секретарем – Д. Дорошенко. У журналі виступали найкращі наукові сили України: О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, у їх числі був і М. Туган-Барановський. М. Кондратьєв згадував, що в ці роки його вчитель «відстоював погляд про широку автономію України», з великим співчуттям ставився до українського руху [17, с. 123].

Тоді ж М. Туган-Барановський бере участь у редагуванні першої української енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Перший том видання побачив світ у Петербурзі в 1914 р., другий – у 1916 р. Знаменита праця М. Тугана-Барановського «Основы политической экономии» виходить у Санкт-Петербурзі 1909 р. Саме за цим фундаментальним підручником до 1917 р. майже вся Росія здобувала економічні знання. Свою працю вчений присвятив Ф. Кене, Г. Госсену і К. Марксу. Вже незадовго до смерті М. Туган-Барановський написав і видав курс політичної економії українською мовою, який було перевидано 1927 р. у Празі, 1994 р. в Україні [31], а 1998 р. – у Росії. Книга була відзначена великою премією Імператорської академії наук, а її автора — визнано одним з найкращих фахівців з політичної економії. За гонорар, який М. Туган-Барановський отримав за «Основы», він придбав улітку 1910 р. землю у місцевості під назвою Криниця на Полтавщині. З весни 1911 р. почав будувати там дім, в якому 1914 р. і оселився [5, с. 110]. За участю М. Тугана-Барановського 1916 р. організовано Всеросійський комітет громадського сприяння позикам. Він брав участь у роботі Червоного Хреста в Лохвиці, був членом Тетянинського комітету, почесним попечителем Комерційної школи в Лохвиці. У 1914–1915 рр. за найближчої участі М. Тугана-Барановського засновано сільськогосподарське споживче та кредитне товариства в с. Пізники. У дослідженні О. Мицюка про наукову діяльність М. Тугана-Барановського наводяться його відповіді на анкету, запропоновану 1914 р. щомісячником «Украинская жизнь», який виходив у Москві за редакцією С. Петлюри [15, с. 190]. У них учений, вказавши, зокрема, що за походженням вважає себе напівукраїнцем, першочерговим у справі українського відродження вважає створення українського центру в самій Україні [11, с. 86]. «...Визнаю безумовно бажаним, щоб український народ розвивав свою національну культуру... Денаціоналізація українського народу здається мені небажаною, і це знижує його культурний рівень... Не думаю, щоб державні заборони могли знищити український рух» [15, с. 190-191]. Ще 1906 р. у праці «Теоретичні основи марксизму», підкреслюючи значущість розвитку народом власної культури, учений писав: «Не можна відкидати культурної місії держави, матеріально зацікавленої у піднесенні духовної культури населення, оскільки економічна і політична могутність країни нерозривно пов'язані з успіхами культури» [32, с. 109]. Лютневу революцію 1917 р. учений зустрів з великою надією на можливість демократизації суспільства, які він вважав необхідною умовою для поступового наближення до соціалізму. Кілька разів запрошували його зайняти відповідальну посаду в уряді, але М. Туган-Барановський постійно відхиляв такі пропозиції [5, с. 111]. Не можна достовірно сказати, чи залишався він прихильником тих наслідків, які сталися в результаті революційних перетворень у країні в 1917-1918 рр., чи ні. Однак незадовго

до смерті він говорив своєму сину: «Пам'ятай, не можна сидіти на двох стільцях. Борись за те, у що віриш» [4, с. 15].

Улітку 1917 р. М. Туган-Барановський приїхав до своєї Криниці. Він був захоплений ідеєю українського національного й державного відродження. 17 березня помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під проводом Є. Чикаленка, С. Єфремова та Д. Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою створили власну організацію – Центральну раду. Кількома тижнями пізніше до Центральної ради також вступила Українська партія соціалістів-революціонерів, яку репрезентували М. Ковалевський, П. Христюк та М. Шаповал. Головою Центральної ради було обрано М. Грушевського — відомого авторитетного діяча, котрий повернувся на той час із заслання. Навесні 1917 р. Центральна рада перетворюється з представницького органу різних верств українців на всеукраїнський парламент. В одному з 8 міністерств, очолюваних, головним чином, соціал-демократами, пост генерального секретаря (міністра) фінансів обійняв М. Туган-Барановський. Він виконував ці обов'язки до початку 1918 р. У січні 1918 р. йому запропонували взяти участь в українській делегації для скріплення мирного договору з Німеччиною, проте він цієї пропозиції не прийняв. У січні вчений виїхав до Петербурга в особистих справах. Поза межами України він був до весни 1918 р. [5, с. 111].

В Україні М. Туган-Барановський бере активну участь у створенні Української академії наук (УАН) та її Соціально-економічного відділу, розробляє законопроект про утворення академії, структуру та програму наукових досліджень [33, с. 81]. Заснування Української академії наук (УАН) – логічний підсумок не лише прагнень до національного відродження, а й усього попереднього розвитку творчої думки на теренах України. М. Туган-Барановський увійшов до першого основного складу УАН, його було обрано академіком за спеціальністю «теоретична економія». Збори таємним голосуванням одностайно обрали В. І. Вернадського президентом, а відомого сходознавця та славіста А. Ю. Кримського – секретарем УАН. На думку В. І. Вернадського, окрім своєї всесвітньої ваги, Українська академія наук мала задовольняти такі важливі вимоги: 1) національні, 2) державні, 3) місцеві [26, с. 2]. Поряд працювали дійсні члени Академії по Історико-філологічному відділу – Д. І. Багалій (з 1906 по 1911 рр. – ректор Харківського університету), М. І. Петров, С. Й. Смаль-Стоцький; по Фізико-математичному відділу – М. Ф. Кашенко, С. П. Тимошенко, П. А. Тутковський. При заснуванні УАН до складу III Відділу (Соціально-економічний відділ УАН) увійшли 4 академіки: М. І. Туган-Барановський (теоретична економія), В. А. Косинський (економія сільського господарства), Ф. В. Тарановський (порівняльна історія права) і О. І. Левицький (звичаєве право України). Перше організаційне засідання Відділу відбулося 27 листопада 1918 р., і провів його М. І. Туган-Барановський [26, с. 5; 33, с. 81]. При Академії

передбачалося створити дві постійні комісії з вивчення соціального стану населення і народного господарства України. М. Туган-Барановський розробляє напрями наукових досліджень як перспективну комплексну програму, яка містила б у собі практичні функції наукових досліджень економіки України і насамперед сільського господарства [24, с. 10]. Такі комісії повинні були фіксувати зміни кон'юнктури ринку і після відповідного аналізу коливань економічних кривих використовувати цей статистичний матеріал з метою його наукового узагальнення і передбачення [26, с. 5].

Учений очолює створений за його ініціативою (5 грудня 1918 р.) Інститут з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства [24, с. 63] (інститут пропрацював до 1922 р.). У галузі вивчення економічної кон'юнктури завдання інституту зводилося до збирання та наукового узагальнення матеріалів, що характеризують стан виробничого, товарного і грошового ринків, а також ринку робочої сили — з метою прогнозу розвитку явищ і процесів на ринках у найближчому майбутньому. Позитивні зрушення щодо вивчення стану кон'юнктури сталися лише з переходом у 1921 р. до нової економічної політики. У 1920 р. у Москві за сприяння В. Я. Железнова та М. Д. Кондратьєва [24, с. 146] було створено наукову лабораторію, а в липні 1920 р. прийнято рішення про створення інституту по вивченню народногосподарської кон'юнктури. Згодом в інституті було розроблено теорію «длинных экономических волн», математичне забезпечення якої зробив український економіст-математик Є. Є. Слуцький. До речі, високий рівень викладання математики та статистики в університетах підготував ґрунт для появи вагомих праць економіко-математичного напрямку. За оцінкою М. Кондратьєва, спроби побудови схеми господарства, що рівномірно та неухильно розвивається, були найбільш вдалими у К. Маркса, М. Тугана-Барановського, Р. Гільфердінга та Г. Касселя [18, с. 75].

М. Туган-Барановський стає фундатором Демографічного інституту, який з 1 січня 1919 р. очолив М. Птуха (за секретаря став О. І. Левицький) [26, с. 5], а також Кооперативного інституту. Крім того, М. Туган-Барановський очолює Українське наукове товариство економістів. У 1918 р. М. Тугана-Барановського обирають головою ради Українського центрального кооперативного комітету. Як представник цієї організації він головує на третьому Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді, що проходив з 26 по 29 травня 1918 р. у Києві. Учений керує роботою журналу «Українська кооперація».

В останній період свого життя М. Туган-Барановський — професор заснованого за його участю Українського державного університету в Києві, декан його юридичного факультету, де викладає курси з політичної економії та грошового обігу. Він знову висловлює думку про те, що «державний соціалізм зовсім не здійснює ідеалу свободи», що його засади несуть за собою «поважну небезпеку для майбутнього людства... Яка ж

буде доля людства, – пише вчений, – коли люди, що стоять вище середнього рівня, будуть під владою людей звичайних? І чи не згасне творча душа людства, якщо натовп буде керувати працею генія, якщо творча ініціатива окремої особи завмре через неможливість свого виявлення?». Особливу увагу він приділяє розвиткові кооперативного руху, вбачаючи в ньому шлях не тільки до піднесення економіки України, а й до національного та культурного відродження її народу [11, с. 87]. Варто особливо відзначити думку М. Тугана-Барановського про здатність науки розв'язувати соціальні проблеми. Останніми книгами, написаними М. Туганом-Барановським і виданими в Україні в перекладі на українську мову в 1919 р., були «Кооперація, її природа та мета» і «Політична економія: Курс популярний». Саме у вступі до «Політичної економії», визначаючи предмет цієї науки, учений писав: «Питання про причини різниць в багатстві та вбогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної убогості серед зросту багатства – розглядає наука, що зветься *політичною економією*» [31, с. 61-62].

На початку 1919 р. М. Тугану-Барановському було запропоновано зайняти посаду радника з економічних питань при дипломатичній місії, що від'їжджала до Парижа. Він дав на це згоду і 19-20 січня виїхав до Одеси. І сталося так, що 22 січня 1919 р. у поїзді на ст. Отрадне (під Одесою) Михайло Іванович Туган-Барановський помер (від чергового загострення стенокардії). Поховано його в Одесі.

М. І. Туган-Барановський, учений світової слави, залишив яскравий слід в історії вітчизняної економічної науки. У зв'язку з цим глибоке вивчення наукової спадщини Тугана-Барановського за сучасних умов набуває неабиякого значення: воно може значною мірою сприяти пошуку правильних відповідей на деякі гострі питання, які постали перед українською економікою на рубежі ХХ-ХХІ ст.

В статье на основе тщательно собранных и обобщенных фактических данных раскрывается ряд важных аспектов жизни и творчества выдающегося ученого-экономиста М. Тугана-Барановского. Подчеркивается, что глубокое изучение научного наследия великого ученого в современных условиях может способствовать поиску правильных ответов на некоторые острые вопросы, вставшие перед украинской экономикой на рубеже ХХ-ХХІ вв.

1. Аникин А. В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. — М. : Политиздат, 1990. — 416 с.
2. Бажал Ю. Доля теорії : 100-річчя класичної праці М. І. Тугана-Барановського і сучасність // Економіка України. — 1994. — № 12. — С. 58-63.
3. Белянова Е., Комлев С. Творческое наследие Н. Д. Кондратьева и современность // Мировая экономика и международные отношения. — 1990. — № 8. — С. 124-131.

4. Булочникова Л. А., Сорвина Г. Н., Субботина Т. П. М. И. Туган-Барановский и его книга «Социальные основы кооперации» // М. И. Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. — Изд. 3-е, доп. — М. : Экономика, 1989. — С. 5-40.
5. Воблий К. Академік Михайло Іванович Туган-Барановський // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9-10. — С. 107-112.
6. Горин М. Ф., Гринчуцький В. І. З історії кон'юнктурних економічних досліджень в Україні (20-ті роки ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 30 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ–Тернопіль, 1998. — С. 181-187.
7. Горкіна Л. П. Академік Михайло Туган-Барановський // Члени-засновники Національної академії наук України : Зб. нарисів / Відп. ред. В. А. Смолій. — Київ, 1998. — С. 258-296.
8. Горкіна Л. П. Висвітлення генезису та становлення політичної економії як науки у працях М. І. Тугана-Барановського // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 29 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 1997. — С. 100-114.
9. Горкіна Л. П. До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917-1920 рр. // Економіка України. — 1993. — № 5. — С. 74-79.
10. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І. І. Лукінов. — Київ, 2001. — 268 с.
11. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський : сторінки життя і творчості // Економіка України. — 1993. — № 11. — С. 80-87.
12. Злупко С. Українська наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку // Економіка України. — 1997. — № 3. — С. 75-82.
13. История экономических учений : Учеб. для экон. спец. вузов / М. Н. Рыннина, Е. Г. Василевский, В. В. Голосов и др. — М. : Высш. шк., 1983. — 559 с.
14. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К. : Либідь, 1993. — 272 с.
15. Коваль Л. М. Михайло Іванович Туган-Барановський : український період у його житті та наук., політ. і публіцист. праці // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 26-27 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1994. — С.189-200.
16. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский // Истоки : Вопр. ист. нар. хоз-ва и экон. мысли. — Вып. 2 / Редколегия: В. А. Жамин (гл. ред.) [и др.]. — М. : Экономика, 1990. — С. 268-294.
17. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский : Биограф. справка. — Пг. : Колос, 1923. — 128 с.
18. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Редколегия: Л. И. Абалкин (отв. ред.) [и др.]. — М. : Экономика, 1989. — 526 с. — (Экон. наследие).
19. Королькова Е. Туган-Барановский: «Социализм начинается с человека» // Соц. индустрия. — 1989. — 15 декаб. — № 286(6177). — С. 3.
20. Кучин С. П. Проблема державного регулювання економіки в період становлення ринкових відносин в Україні у працях М. І. Тугана-Барановського // Вісник ХДАК. — Харків, 2001. — С. 133-138.
21. Лантух В. В. К вопросу о некоторых социально-экономических категориях в трудах М. И. Туган-Барановского // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна (Економічна серія). — № 530. — С. 173-175.
22. Лойберг М. Я. История экономики: Учеб. пособие. — М. : ИНФРА-М, 1998. — 128 с.
23. Лортикян Э. Л. История экономических реформ : Мировой опыт второй половины XIX – XX вв.: Учеб. пособие для экон. вузов и фак-тов. — Харьков : Консум, 1999. — 288 с.

24. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков : «Харків», 1995. — 193 с.
25. Птуха М. В. М. І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України : Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 33-34 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 2002. — С. 208-219.
26. Птуха М. В. П'ять років існування III Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук (1919-1923). — Київ, 1924. — 28 с.
27. Солнцев С. Туган-Барановский [М.И.] // Энциклопед. словарь Рус. Библиограф. Ин-та Гранат. — Изд. 7-е, перераб. — Т. 41. — Ч. IX. — Москва, [Б. г.]. — Стб. 490-495.
28. Туган-Барановський М. І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9-10. — С. 112-131.
29. Туган-Барановский М. И. Избранное : Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — М. : Наука — РОССПЭН, 1997. — 576 с.
30. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. — М. : РОССПЭН, 1998. — 664 с.
31. Туган-Барановський М. Політична економія : Курс популярний / Вст. ст. Л. П. Горкіної: Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наук. думка, 1994. — 264 с. (Вст. ст. — С. 3-55).
32. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. — 3-е изд. — [СПб.] : Ред. журн. «Мир Божий», 1906. — IV + 229 с.
33. Феценко В. М. Видатний вчений, публіцист, громадський діяч : До 125-річчя з дня народження академіка М. І. Тугана-Барановського // Вісник Академії наук УРСР. — 1990. — № 1. — С. 78-81.

Л. Д. Широкоград

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ І САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

У статті на конкретному матеріалі простежується характер відносин, що склалися у М. І. Тугана-Барановського з керівництвом Санкт-Петербурзького університету. Висвітлюються основні моменти його науково-педагогічної діяльності, пов'язаної з університетом.

У дореволюційній Росії Санкт-Петербурзький університет був головним центром вітчизняної науки, у тому числі науки економічної. Тут працювали видатні на той час учені – засновники цілого ряду наукових шкіл і напрямів. Природно, що М. І. Туган-Барановський мріяв і вчитися, і працювати саме у цьому університеті.

© Л. Д. Широкоград, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

І разом з тим, у силу свого особливого становища, С.-Петербурзький університет завжди перебував під більш жорстким, ніж інші російські університети, ідеологічним і адміністративним контролем. От чому в надто опозиційно настроєного М. І. Тугана-Барановського відносини з цим університетом склалися дуже непросто. У 1886 р. студент фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету М. І. Туган-Барановський був висланий зі столиці за активну участь у студентській демонстрації, організованій у зв'язку з 25-річчям від дня смерті М. О. Добролюбова. Завершувати освіту йому довелося у Харківському університеті.

Після опублікування у 1894 р. монографії «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», яка відразу ж закріпила за її автором репутацію видатного економіста, і захисту магістерської дисертації на цю ж тему М. І. Туган-Барановський у 1895 р. був допущений до читання лекцій по кафедрі політичної економії і статистики С.-Петербурзького університету [2]. У 1897 р., однак, він вибуває зі складу приват-доцентів і перестає читати лекції. У наступному, 1898 р. він захищає (у Московському університеті) докторську дисертацію на тему «Русская фабрика в прошлом и настоящем» і знову включається до штату приват-доцентів по юридичному факультету. Але у 1899 р. М. І. Туган-Барановський все ж звільняється з університету [3].

До самої революції 1905 р. С.-Петербурзький університет був закритий для М. І. Тугана-Барановського. Революція змінила ситуацію. Відповідно до проголошеної в серпні 1905 р. часткової автономії університетів професори отримали самоуправління, а студенти – право сходок. У результаті, як відмічалось в запиті правої фракції Державної думи «О положении дел в высшей школе» (1910 р.), «вже з 1905 р. кадетські течії, що узяли гору в професурі, послідовно, систематично користуються своїм правом для здійснення партійної тенденції, намагаючись провести до складу професорських колегій і на посади молодших викладачів виключно політичних однодумців ... Сам уряд, відмовляючись легалізувати конституційно-демократичну партію, тим визнає її протидержавною, але одночасно він дивиться з повною байдужістю на вищеописані явища, які ведуть до загибелі нашу молодь» [5]. В університети повернулося багато видатних російських учених, серед них і М. І. Туган-Барановський. На посаду приват-доцента він був зарахований з 1 січня 1906 р. На цей раз він пропрацював у С.-Петербурзькому університеті рівно 7 років. Він читав тут лекції та вів практичні заняття з політекономії, яка вивчалася на першому курсі юридичного факультету. Крім нього, лекції з політекономії читали ординарний професор П. І. Георгієвський та іноді – приват-доценти В. В. Святловський та В. Г. Яроцький.

Основним лектором вважався П. І. Георгієвський. Це була людина більш консервативних, ніж М. І. Туган-Барановський, переконань, яка

входила до різних владних структур, була обласкана владою. М. І. Туган-Барановський же був членом нелегальної конституційно-демократичної партії. Викладаючи курс політекономії, П. І. Георгієвський орієнтувався на традиційні для того часу джерела (Дж.-С. Мілль, В. Рошер, Г. Шмоллер та ін.). Що ж до М. І. Тугана-Барановського, то хоча він ще у 1902 р. оголосив, що «найважливішим завданням соціальної думки нашого часу» вважає «критичне подолання марксизму», все ж він розумів це «критичне подолання» як конструктивний процес «створення нової соціальної системи, до якої увійде багато елементів марксизму, але в переробленому, очищеному і перетвореному вигляді».

Більш радикальна спрямованість лекцій М. І. Тугана-Барановського, крім безперечного таланту лектора, багато в чому визначила їх незрівнянно більший успіх порівняно з лекціями П. І. Георгієвського. Як відзначав у 1911 р. професор Новоросійського університету В. Я. Грибовський, «якщо вчений ... не поділяє суспільних теорій, захоплюючих молодь у даний момент, то вона відвернеться від нього, як від «відсталого» реакціонера... Наша ... молодь гідність професорів визначає більшою або меншою лівизною. Чим лівіше, чим радикальніше професор, тим густіше збирається аудиторія і тим більш чуттєвіше сприймає вона слова, що знаходять собі відгук у принесених до вищої школи готових ідеалах» [4]. Втіленням цих двох типів учених як раз і були Георгієвський та Туган-Барановський. За словами Питирима Сорокіна, який навчався в 1910-1914 рр. на юридичному факультеті С.-Петербурзького університету, згодом всесвітньо відомого соціолога, «обидва вони викладали паралельні курси з політичної економії, але число студентів, що записувалися на курс Тугана-Барановського, було у багато разів більше ніж у Георгієвського. Їхні доходи також різнилися відповідно ... І взагалі, чесна конкуренція в науковій творчості відіграла більш важливу роль у російських, ніж в американських університетах» [6, с. 65].

Цікаво, що сам П. І. Георгієвський критикував систему, відповідно до якої приват-доцент міг викладати паралельний (з тим, що викладає професор) обов'язковий курс, з якого необхідно скласти іспит. «Статут 1884 р., – писав він, – очевидно, не передбачив невігідних наслідків від заохочуваних ним конкурентних курсів приват-доцентів ... Взагалі статут 1884 р. увесь просякнутий початком недовіри до професорів та наївної ... довіри до приват-доцентів. У цьому ми бачимо надзвичайно важливий недолік статуту...» [1, с. 13].

З 1911-1912 навчального року П. І. Георгієвський припиняє викладання на юридичному факультеті, і курс політекономії закріплюється за М. І. Туганом-Барановським. Таке висування Тугана-Барановського було цілком неприпустиме для міністерських властей. 20 липня 1912 р. товариш міністра народної освіти барон М. А. Таубе сповістив попечителя С.-Петербурзького учбового округу про те, що доручення викладання загального обов'язкового курсу з політекономії М. І. Тугану-

Барановському затверджується тільки на осіннє півріччя 1912 р. через передбачуване заміщення цієї кафедри. Дійсно, з 1913 р. курс «Політична економія (загальний курс теорії та історії)» на юридичному факультеті С.-Петербурзького університету викладає ординарний професор І. І. Чистяков (який раніше працював у Новоросійському університеті). Для М. І. Тугана-Барановського ж було заплановано лише проведення практичних занять з політекономії. По суті це був крок, спрямований на те, щоби позбавити С.-Петербурзький університет від Тугана-Барановського. І цей розрахунок виправдався. За словами М. Д. Кондратьєва, «Михайло Іванович з болем у душі покидає університет» і переходить на роботу в Петроградський політехнічний інститут імператора Петра Великого. 11 жовтня 1914 р. директор цього інституту в листі до ректора Петроградського університету повідомив про обрання Радою інституту М. І. Тугана-Барановського на посаду ординарного професора політекономії.

Причини, що перешкождали М. І. Тугану-Барановському зайняти посаду професора Петроградського університету, зникли лише після повалення царського режиму. Майже одразу ж після Лютневої революції, 20 березня 1917 р. Рада Петроградського університету обрала Тугана-Барановського професором університету по кафедрі політичної економії та статистики. У липні 1917 р. ректор університету повідомив М. І. Тугана-Барановського про те, що згідно з постановою юридичного факультету Тугану-Барановському доручено завідування Економічним кабінетом Петроградського університету.

Проте М. І. Тугану-Барановському не судилося вже було повернутися до університету. 7 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив його генеральним секретарем по відомству фінансів Українського генерального секретаріату [7]. У зв'язку з неповерненням із дозволених відряджень та відпусток юридичний факультет Петроградського університету 17 вересня 1918 р. постановив припинити з 1 вересня видачу утримання ряду професорів, у тому числі М. І. Тугану-Барановському, а 13 січня 1919 р. постановив представити Раді університету про визнання вказаних осіб такими, які вибули зі складу професорів Першого Петроградського університету.

В статье на конкретном материале прослеживается характер отношений, сложившихся у М. И. Тугана-Барановского с руководством Санкт-Петербургского университета. Освещаются основные моменты его научно-педагогической деятельности, связанной с университетом.

1. Георгиевский П. И. О реформе университетов в России. — С.-Петербург, 1909. — 49 с.
2. Годичный акт Императорского С.-Петербургского университета 8-го февраля 1896 г. — С.-Петербург, 1897. — С. 15-16.

3. *Годичный акт*: Отчет о состоянии и деятельности Императорского С.-Петербургского университета за 1899 г. — С.-Петербург, 1900. — С. 15.
4. *Задачи истинного академизма*: Доклад, читанный 21 янв. во Всерос. нац. клубе ординарным профессором Имп. Новорос. ун-та В. М. Грибовским // Вестник студенческой жизни. — № VI-VII. — С.-Петербург : 30 апр. 1911 г. — С. 5, 7.
5. *Запрос*: О положении дел в высшей школе (Внесенный правой фракцией Гос. Думы) // Вестник студенческой жизни. — Вып. I (IV). — С.-Петербург : 19 сент. 1910 г. — С. 21-22.
6. *Сорокин П.* Дальняя дорога: Автобиография. — М. : «Терра» – «Тегга», 1992. — 304 с.
7. *Состав Украинской Рады* // Изв. Центр. Исп. Комитета и Петроград. Совета раб. и солд. деп. — 7 сент. 1917 г. — № 164. — С. 5.